

دانشگاه الزهرا

دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ

پایان‌نامه

جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی زبان‌شناسی همگانی

عنوان

بررسی سیر دگرگونی بازنمایی زبانی مذهب در آثار محسن مخملباف

استاد راهنما

دکتر فرهاد ساسانی

استاد مشاور

دکتر فریده حق‌بین

دانشجو

فاطمه فولادی

شهریور ۱۳۹۱

کلیه‌ی وسایط و سازه‌های این تحقیق منطبق به دانشگاه الزمراست.

بسمه تعالی

تاریخ: ۹۱۶۲۸

شماره: ۵۵۶

صورت جلسه‌ی دفاع از پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد

(نسخه‌ی تحصیلات تکمیلی نسخه پرونده دانشجو نسخه مالی)

نام و نام خانوادگی دانشجو: فاطمه فولادی شماره‌ی دانشجویی: ۸۸۱۱۷۳۰۰۸ نام رشته: زبان شناسی همگانی

شماره درس پایان نامه: ۱۲۴۳۳۵۲۰۳۰ تعداد کل واحد پایان نامه: ۴ واحد

عنوان پایان نامه: " بررسی سبیر دگرگونی بازنمایی زبانی مذهب در آثار محسن مخملباف "

تاریخ دفاع از پایان نامه: ۹۱/۶/۲۷

نتیجه‌ی نهایی دفاع: قبول مردود
نمره‌ی درس پایان نامه: (به عدد) ۶۰ عالی بسیار خوب خوب

اعضای هیأت داوری پایان نامه:

نام و نام خانوادگی	سمت	امضا
آقای دکتر فرهاد ساسانی	استاد راهنما	
خانم دکتر فریده حق بین	استاد مشاور	
خانم دکتر فریبا قطره	داور داخلی	
خانم دکتر گلرخ السادات سعیدنیا	داور خارجی	
نام و نام خانوادگی مدیر گروه زوارسان		
امضا		
نام و نام خانوادگی رئیس یا مدیر تحصیلات تکمیلی دانشکده		

برپایه‌ی مصوبه‌ی شورای تحصیلات تکمیلی دانشگاه مورخ ۸۹/۳/۲۵ دانشجو تا دو ماه بعد از تاریخ دفاع (باید)
پایان نامه تصحیح و صحافی شده را تحویل دهد، در غیر این صورت از نمره دفاعیه او یک نمره کسر خواهد شد.

تاریخ تحویل پایان نامه: ..... امضای کارشناس تحصیلات تکمیلی دانشگاه

نمره نهایی پس از اعمال مصوبه‌ی فوق ..... امضای مدیر تحصیلات تکمیلی دانشگاه

تقدیم به همهی زندگیام

مادر و برادرم

و

پدرم

که ستاره‌ی زندگیاش همواره در قلبم می‌درخشد.

با سپاس فراوان از جناب آقای دکتر فرهاد ساسانی که مرا با زیباترین بخش زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، آشنا کردند و با صبر کم‌نظیر ایشان بود که این پژوهش به سرانجام رسید. همچنین با تشکر و قدردانی از توجه و مهربانی سرکار خانم دکتر فریده حق‌بین که همراهی‌شان همواره دلگرم‌کننده بود.

چکیده

هر متن می‌تواند بیان‌گر افکار و نگرش نویسنده‌اش باشد؛ نویسنده‌ای که برخواسته از جامعه است، پس متن‌ها می‌توانند افکار و عقاید موجود در جامعه را بازنمایی کنند. مذهب اهمیت ویژه‌ای در زندگی و فرهنگ ایرانیان دارد، پس بدون شک بازتاب آن را می‌توان در آثار نویسندگان و هنرمندان جامعه مشاهده کرد. با تحولات سیاسی-اجتماعی جامعه‌ی ایران در سال‌های بعد از انقلاب اسلامی، شاهد تغییراتی در باورها و عقاید قشرهای مختلف جامعه هستیم که انعکاس آن را می‌توان در آثار نویسندگان و هنرمندان به عنوان عضوی از این اجتماع ملاحظه کرد. به نظر می‌رسد دگرگونی‌های یادشده در آثار محسن مخملباف بروز آشکارتری دارد. پس در این پژوهش به بررسی سیر دگرگونی بازنمایی زبانی مذهب در ۴۱ نمایش-نامه و فیلم‌نامه از آثار او می‌پردازیم تا تغییر نگرش مذهبی نویسنده به عنوان عضوی فرهنگی از جامعه‌ی ایران در طول سال‌های بعد از انقلاب مشخص شود. فرانش اندیشگانی و نام‌گذاری هلیدی، غیریت‌سازی، مربع ایدئولوژیک ون دایک، چندصدایی و بینامتنیت باختین و ارزش‌های واژگانی فرکلاف، نظریه‌ها و ابزارهای تحلیلی‌ای هستند که ما را در رسیدن به این منظور یاری رساندند. با توجه به تغییر نگرش نویسنده، موضوع آثار و قطب‌های موجود در آن‌ها، نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌ها را در ۹ دوره جای دادیم و سپس به تحلیل آن‌ها پرداختیم. مخملباف در دوره‌های ابتدایی، به تبیین مبانی دینی و بویژه اسلام می‌پردازد و به اسلام در برابر کمونیسم و غرب برتری می‌بخشد. سپس به مسئله‌ی فقر و نابسامانی‌های سیاسی-اجتماعی ایران بعد از انقلاب می‌رسد. اولین بار در سال ۱۳۶۸ است که عشق وارد آثار مخملباف می‌شود و درست از همین دوره است که او به تدریج از جانب‌داری از قطبی خاص فاصله می‌گیرد و به سمت چندصدایی می‌رود. کم‌کم مذهب جنبه‌ی فرعی پیدا می‌کند تا جایی که او دیگر هیچ تأکیدی بر دین‌داری و دین اسلام ندارد و به امور اخلاقی اشاره می‌کند. بعد از آن، مخملباف با کمی فاصله‌گرفتن از دین، یک جنبه‌ی انحرافی آن یعنی تعصب را نکوهش می‌کند. در پایان، او به فلسفه‌ی عشق و زندگی می‌رسد. شخصیت‌های این دوره، در وجود خدا شک دارند و شاید از دریچه‌ی تجربه‌های معنوی جدید در جست‌وجوی حقیقت‌اند.

واژگان کلیدی: مذهب، باور، نام‌گذاری، فرانش اندیشگانی، مربع ایدئولوژیک، چندصدایی، محسن مخملباف

فصل اول: مقدمه	۱
۱.۱ مقدمه	۲
۲.۱ مسئله‌ی پژوهش	۳
۳.۱ اهمیت پژوهش	۵
۴.۱ پرسش‌های پژوهش	۶
۵.۱ فرضیه‌های پژوهش	۶
۶.۱ شیوه‌ی پژوهش	۷
۷.۱ سازمان‌بندی پژوهش	۷
فصل دوم: پیشینه‌ی پژوهش	۹
۱.۲ مقدمه	۱۰
۲.۲ پژوهش‌های مذهبی	۱۰
۱.۲.۲ بررسی دین در سینما	۱۰
۱.۱.۲.۲ پژوهش‌گران خارجی	۱۰
۲.۱.۲.۲ پژوهش‌گران ایرانی	۱۸
۲.۲.۲ بررسی دین در نوشتار	۳۳
۳.۲ بررسی آثار محسن مخملباف	۳۴
۱.۳.۲ بررسی نمایش‌نامه‌ها و داستان‌های محسن مخملباف	۳۵
۲.۳.۲ بررسی فیلم‌های محسن مخملباف	۳۷
۴.۲ جمع‌بندی	۴۲
فصل سوم: مبانی و چارچوب نظری پژوهش	۴۳
۱.۳ مقدمه	۴۴

۴۴	۲.۳. نقش‌های ذاتی زبان
۴۵	۳.۳. فرانش اندیشگانی: تفسیرگر تجربه
۴۷	۴.۳. غیریت‌سازی
۴۹	۵.۳. چندصدایی
۵۱	۶.۳. برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی: مربع ایدئولوژیک
۵۳	۷.۳. ابزارهای تحلیل متن
۵۴	۱.۷.۳. نام‌گذاری
۵۸	۲.۷.۳. بینامتنیت
۶۰	۸.۳. جمع‌بندی
۶۲	فصل چهارم: تحلیل داده‌ها
۶۳	۱.۴. مقدمه
۶۳	۲.۴. طبقه‌بندی نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌ها
۶۵	۱.۲.۴. تبیین مبانی دینی به‌ویژه اسلام (۱۳۶۰-۱۳۶۳)
۶۵	۱.۱.۲.۴. مرگ دیگری (۱۳۶۰)
۶۹	۲.۱.۲.۴. زنگ‌ها (۱۳۶۳)
۷۰	۳.۱.۲.۴. ششمین نفر (۱۳۶۱)
۷۱	۴.۱.۲.۴. فضیلت بسم‌الله (۱۳۶۸)
۷۲	۲.۲.۴. تقدیس اسلام و مسلمانان در برابر غیر اسلام و غیرمسلمانان (۱۳۶۳)
۷۲	۱.۲.۲.۴. واله (۱۳۶۳)
۷۸	۲.۲.۲.۴. مادر (۱۳۶۳)
۷۹	۳.۲.۲.۴. مشروطه‌ی مشروعه (۱۳۶۳)
۸۰	۳.۲.۴. مسائل اجتماعی: فقر (۱۳۶۵-۱۳۶۶)

- ۸۱ ..... ۱.۳.۲.۴ بیچہی خوش بخت (۱۳۶۵)
- ۸۳ ..... ۲.۳.۲.۴ کمدی احتضار (۱۳۶۵)
- ۸۳ ..... ۳.۳.۲.۴ بایسیکل ران (۱۳۶۶)
- ۸۴ ..... ۴.۳.۲.۴ مفت آباد (۱۳۶۶)
- ۸۵ ..... ۵.۳.۲.۴ گرمازده (۱۳۶۶)
- ۸۵ ..... ۶.۳.۲.۴ نذر اغنیا (۱۳۶۶)
- ۸۶ ..... ۴.۲.۴ مسائل سیاسی - اجتماعی: مسلمانان راستین در برابر متظاهران به اسلام (۱۳۶۴-۱۳۶۶)
- ۸۶ ..... ۱.۴.۲.۴ عروسی خوبان (۱۳۶۶)
- ۹۲ ..... ۲.۴.۲.۴ مدرسه‌ی رجایی (۱۳۶۴)
- ۹۳ ..... ۳.۴.۲.۴ فرماندار (۱۳۶۶)
- ۹۵ ..... ۵.۲.۴ مسائل سیاسی - اجتماعی: عشق و آزادی (۱۳۶۸-۱۳۷۳)
- ۹۵ ..... ۱.۵.۲.۴ نوبت عاشقی (۱۳۶۸)
- ۹۹ ..... ۲.۵.۲.۴ سلام بر خورشید (۱۳۷۲)
- ۱۰۴ ..... ۳.۵.۲.۴ نان و گل (۱۳۶۸)
- ۱۰۵ ..... ۴.۵.۲.۴ مرد ناتمام (۱۳۶۹)
- ۱۰۶ ..... ۵.۵.۲.۴ مجنون لیلا (۱۳۷۱)
- ۱۰۷ ..... ۶.۵.۲.۴ گبه (۱۳۷۳)
- ۱۰۸ ..... ۶.۲.۴ مسائل فلسفی - هنری (۱۳۶۵-۱۳۷۶)
- ۱۰۸ ..... ۱.۶.۲.۴ خواب بی تعبیر (۱۳۶۹)
- ۱۱۱ ..... ۲.۶.۲.۴ تولد پیرزن (۱۳۶۵)
- ۱۱۲ ..... ۳.۶.۲.۴ دست فروش (۱۳۶۵)
- ۱۱۳ ..... ۴.۶.۲.۴ هنرپیشه (۱۳۷۰)

۱۱۳	.....	۵.۶.۲.۴	ناصرالدین شاه آکتور سینما (۱۳۷۰)
۱۱۴	.....	۶.۶.۲.۴	سلام سینما (۱۳۷۳)
۱۱۵	.....	۷.۶.۲.۴	خدا حافظ سینما (۱۳۷۴)
۱۱۶	.....	۸.۶.۲.۴	سکوت (۱۳۷۶)
۱۱۷	.....	۷.۲.۴	مسائل اجتماعی - فرهنگی: تعصب (۱۳۷۶-۱۳۷۹)
۱۱۷	.....	۱.۷.۲.۴	حوا (۱۳۷۸)
۱۲۰	.....	۲.۷.۲.۴	سیب (۱۳۷۶)
۱۲۱	.....	۳.۷.۲.۴	آهو (۱۳۷۸)
۱۲۲	.....	۴.۷.۲.۴	سفر قندهار (۱۳۷۹)
۱۲۳	.....	۸.۲.۴	بازنگری سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۸۰)
۱۲۳	.....	۱.۸.۲.۴	شاعر زبانه‌ها (۱۳۸۰)
۱۲۷	.....	۲.۸.۲.۴	نون و گلدون (۱۳۷۴)
۱۲۸	.....	۳.۸.۲.۴	تست دموکراسی (۱۳۷۷)
۱۲۹	.....	۴.۸.۲.۴	چرا رأی‌ها باطل شد؟ (۱۳۷۸)
۱۲۹	.....	۵.۸.۲.۴	تخته‌سیاه (۱۳۷۸)
۱۳۰	.....	۹.۲.۴	مسائل فلسفی - معنوی (۱۳۸۴-۱۳۸۶)
۱۳۰	.....	۱.۹.۲.۴	سکس و فلسفه (۱۳۸۴)
۱۳۵	.....	۲.۹.۲.۴	فریاد مورچگان (۱۳۸۶)
۱۳۹	.....	۳.۴	جمع‌بندی
۱۴۰	.....		فصل پنجم: نتیجه‌گیری
۱۴۱	.....	۱.۵	مقدمه
۱۴۱	.....	۲.۵	خلاصه

۱۴۲.....	۳.۵. بررسی پرسش‌ها و فرضیه‌ها
۱۴۵.....	۴.۵. یافته‌های پژوهش
۱۴۸.....	۵.۵. جمع‌بندی و پیشنهاد
۱۴۹.....	کتاب‌نامه
۱۵۵.....	واژه‌نامه‌ی انگلیسی-فارسی
۱۵۷.....	واژه‌نامه‌ی فارسی-انگلیسی
۱۵۹.....	چکیده‌ی انگلیسی

فصل اول

مقدمه

۱.۱. مقدمه

پژوهش حاضر به بررسی سیر دگرگونی بازنمایی زبانی مذهب در نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌های محسن مخملباف می‌پردازد تا هم تغییر نگرش مذهبی نویسنده در سال‌های بعد از انقلاب مشخص شود و هم دگرگونی‌هایی که در باورهای مردم رخ داده است.

در سال‌های آغازین بعد از انقلاب، مخملباف در پی ترویج دیدگاه خود در زمینه‌ی هنر اسلامی بود و به گفته‌ی بهارلو (۱۳۷۹: ۲۳) به شدت خود را از کارگردانان زمان طاغوت جدا می‌کرد و آنان را "هنرمندان غیرمسلمان" می‌خواند. بازتاب این تفکر او را می‌توان در آثار آغازین او به صورت تبلیغ مبانی دینی بویژه اسلام مشاهده کرد. هم‌زمان با فعالیت منافقین در ایران در دهه‌ی ۶۰ خورشیدی، بازنمایی عقاید آن‌ها و تقابل جامعه-ی مسلمان ایران با آن‌ها را، در آثار او می‌بینیم. با گذشت زمان و بروز مشکلات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در ایران پس از انقلاب اسلامی، جنبه‌ی انتقادی به آثار این نویسنده اضافه می‌شود و اغنیا و منفعت‌طلبان متظاهر به دین‌داری مورد حمله‌ی او قرار می‌گیرند. در میانه‌ی دهه‌ی ۶۰، افرادی در آثار او بازنمایی می‌شوند که نمایندگان اسلام واقعی‌اند، اما در ایران پس از انقلاب جایی ندارند. بعد از آن، پرداختن به مذهب به طور کلی کم‌رنگ می‌شود و در صورت پرداخته‌شدن نیز، بیش‌تر جنبه‌ی فرعی و انتقادی می‌یابد تا این که در اواخر دهه-ی ۶۰، دیگر هیچ تأکیدی بر دین‌داری و دین اسلام وجود ندارد. در دهه‌ی ۷۰ و بویژه در نیمه‌ی دوم آن، بازنمایی تعصب را در آثار مخملباف می‌بینیم؛ تعصب‌های مذهبی، سنتی و جنسیتی و اعتراض سرسختانه‌ی نویسنده نسبت به آن‌ها. در آثار دهه‌ی ۸۰، بازتاب معنویت را داریم. در این آثار افرادی بازنمایی می‌شوند که در وجود یا عدم وجود خدا شک دارند، افرادی که از طریق تجربه‌های معنوی جدید در پی کشف حقیقت هستند؛ حقیقت زندگی و حقیقت این دنیا. تعدادی از نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌هایی که در پایان‌نامه‌ی حاضر بررسی می‌شوند توسط خود مخملباف به فیلم تبدیل شده‌اند مانند *استعاده* (ششمین نفر)، *بایکوت* (واله) و *دست‌فروش* (فیلم سه‌اپیزودی شامل *بچه‌ی خوش‌بخت*، *تولد یک پیرزن* و *دست‌فروش*)، بعضی دیگر توسط همسر و دخترش کارگردانی شده‌اند مانند *سیب* و *تخته‌سیاه* ساخته‌ی سمیرا مخملباف و *روزی که زن شدم* (شامل سه اپیزود *حوا*، *آهو* و *حورا*) ساخته‌ی مرضیه مشکینی و تعدادی نیز توسط کارگردان‌های دیگر، مثل *فرماندار* ساخته‌ی مرتضی مسائلی، *مدرسه‌ی رجایی* ساخته‌ی کریم زرگر و *مرد ناتمام* ساخته‌ی محرم زینالزاده. اما

بعضی تنها به صورت نمایش‌نامه یا فیلم‌نامه موجود هستند و فیلمی از روی آن‌ها ساخته نشده است مانند *مفت‌آباد، خواب بی‌تعبیر و مجنون لیلا*.

در ادامه‌ی این فصل، مسئله‌ی پژوهش و اهمیت پرداختن به آن را بیان می‌کنیم. سپس پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش را مطرح می‌کنیم. بعد از آن، شیوه‌ی پژوهش را شرح می‌دهیم و در انتها نیز سازمان‌بندی پایان‌نامه را توضیح می‌دهیم.

۱.۲. مسئله‌ی پژوهش

از آن جایی که مذهب اهمیت ویژه‌ای در فرهنگ و جامعه‌ی ما ایرانیان دارد، همواره می‌توان ردپای آن را در آثار نویسندگان و هنرمندان جامعه مشاهده کرد. این آثار از سویی می‌توانند در افکار و اندیشه‌های مردم جامعه تأثیرگذار باشند و از سویی نیز می‌توانند بازتاب باورهای موجود در جامعه باشند.

در طول سال‌های بعد از انقلاب، شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی متفاوتی بر جامعه‌ی ایران حکم فرما بوده است. هر یک از این شرایط به نوبه‌ی خود می‌تواند دگرگونی‌هایی در باورها و عقاید قشرهای مختلف جامعه به وجود آورد که بدون شک می‌توان تأثیرات آن را به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در آثار نویسندگان، به عنوان قشر فرهنگی و مطلع اجتماع، مشاهده کرد. به نظر می‌رسد که این دگرگونی‌ها در آثار کلامی محسن مخملباف نمود بیش‌تری دارند، زیرا در هر سه دهه‌ی بعد از انقلاب آثار متنوع و متعددی از وی به جای مانده است که در آن‌ها تغییر نگرش او نسبت به مسائل اجتماعی، سیاسی و البته مذهبی و معنوی به خوبی قابل مشاهده است.

گلمکانی (۱۳۷۹ [۱۳۷۸]: ۱۳۸) معتقد است که در عرصه‌ی فرهنگ و هنر سرزمین ما، طی دو دهه‌ی بعد از انقلاب، هیچ‌کس به اندازه‌ی محسن مخملباف بحث‌برانگیز نبوده است. زیرا او بارزترین جلوه‌ی دگرذیسی یک شخصیت شناخته‌شده‌ی فرهنگی از نهایت جزمیت، تعصب و پرخاش‌گری تا نهایت تساهل، مهربانی و قائل‌شدن هویت فردی برای انسان‌ها، در این سال‌ها بوده است. به گفته‌ی بهارلو (۱۳۷۹: ۲۲) مخملباف در ۱۵ سالگی جذب فعالیت سیاسی در یک گروه کوچک شد و در ۱۷ سالگی، سال ۱۳۵۳، در جریان خلع سلاح یک نگهبان بانک، مجروح و دستگیر شد. او بعد از چهار سال حبس، در سال ۱۳۵۷ همراه سایر زندانیان سیاسی از

زندانی آزاد شد. گلمکانی (۱۳۷۹ [۱۳۷۸]: ۱۴۱) می‌گوید با این که مخملباف در زندان به این نتیجه رسید که "ما مشکل فرهنگی داریم" و سیاست از پس حل مشکلات جامعه بر نمی‌آید، ولی وقتی از زندان آزاد شد، دوباره به سیاست روی آورد و در مرکزیت سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی شروع به فعالیت کرد. اما این دوره زیاد طول نکشید و در تابستان ۱۳۵۸ به عنوان نویسنده به رادیو پیوست. به گفته‌ی بهارلو (۱۳۷۹: ۲۲) مخملباف بعد از آن، مشغول فعالیت در حوزه‌ی هنری سازمان تبلیغات اسلامی شد و دیدگاه خود و حوزه را در زمینه‌ی هنر اسلامی ترویج می‌کرد. گلمکانی (۱۳۷۹ [۱۳۷۸]: ۱۴۲) معتقد است: "یکی از سویه‌های ناخوشایند آثار اولیه‌ی مخملباف، جلوه‌هایی از خشونت و مرگ بود که در آثار او فضایی سیاه و هیستریک می‌ساخت و به آن‌ها لحنی عصبی می‌بخشید." او (همان: ۱۴۱-۱۴۲) می‌گوید لحن عمومی موضع‌گیری‌های مخملباف، نفی دگراندیشان، پرخاش، زدن اتهام‌های مختلف، تحریک به برخورد با آنان و تلاش برای تثبیت این تفکر بود که همه‌ی دگراندیشان فعال در زمینه‌های فرهنگی در دوران قبل از انقلاب باید محاکمه شوند. به گفته‌ی گلمکانی (همان: ۱۴۶) پاییز سال ۱۳۶۷ که مخملباف برای شرکت در جشنواره‌ی فیلم به لندن رفت، سرآغاز یک خانه‌تکانی روحی بود و او بعد از مدتی به این نتیجه رسید که:

وقتی همه چیز را نسبی ببینی مهربان‌تر هم می‌شوی. حتی به هر کس حق می‌دهی که مقداری خطا کند. حتی خطاهای ذهنی کند. متأثر از ضعف‌های شخصی‌اش خطاهای عملی کند. دست از محاکمه کردن افراد در ذهنم برداشتم؛ یعنی حق دادم که آدم‌ها همان جوری باشند که هستند؛ بیش از آن که متوقع باشم چرا آن جوری که باید باشند، یا من فکر می‌کنم باید باشند، نیستند. (همان: ۱۵۰)

بهارلو (۱۳۷۹: ۷۷-۷۸) می‌گوید: "مخملباف ... کارنامه‌ی فیلم‌سازی‌اش را به چهار دوره تقسیم کرده است: دوره‌ی اول شامل *توبه‌ی نوح*، *دو چشم بی‌سو*، *استعاذه* و *بایکوت*؛ دوره‌ی دوم شامل *دست‌فروش*، *بایسیکل* - *ران* و *عروسی خوبان*؛ دوره‌ی سوم شامل فیلم‌های *نوبت عاشقی*، *شب‌های زاینده‌رود*، *ناصرالدین‌شاه آکتور سینما*، *هنرپیشه*، *سلام سینما* و *نون و گلدون* و دوره‌ی چهارم که شامل فیلم‌های *گبه*، *سکوت*، *مدرسه‌ای که باد برد*، در و ظاهراً آثار بعدی او می‌شود." مخملباف (به نقل از بهارلو، همان: ۷۸) مدعی است:

به لحاظ محتوا در دوره‌ی اول یک اخلاق‌گرای مذهبی‌ام؛ در دوره‌ی دوم یک مصلح اجتماعی و در دوره‌ی سوم یک منتقد فرهنگی. به لحاظ فرم در دوره‌ی اول یک تجربه‌گرای مبتدی‌ام؛ در دوره‌ی دوم یک متخصص حرفه‌ای و در دوره‌ی سوم یک تجربه‌گرای غیرمبتدی.

به گفته‌ی بهارلو (همان: ۷۸) مخمبلاب دوره‌ی چهارم فعالیت خود را با اصطلاح سینمای شاعرانه نام-گذاری کرده است و خود را به قضیه‌ی نسبیت وفادار می‌داند:

من اصول اندیشه و بیانم را بر اساس واقع‌گرایی نسبی بنا می‌کنم؛ یعنی ذهن خودم را اصل نمی‌گیرم و جهان را فرع. چون معتقدم ما در مقابل واقعیت خیلی کوچک هستیم. لذا سعی می‌کنم زاویه‌ام را دائم تغییر بدهم تا از منظره‌های گوناگون به این واقعیت پیچیده نگاه کنم و هرگز در را به روی جلوه‌های گوناگون واقعیت نمی‌بندم و اصرار نمی‌کنم که حقیقت جهان فقط همان حقیقتی است که از زاویه‌ای که من ایستاده‌ام قابل تشخیص است. (به نقل از بهارلو، همان: ۷۸-۸۰)

بدون شک بازتاب تغییر نگرش یادشده را می‌توان در آثار این نویسنده مشاهده کرد. پس با توجه به این تغییر نگرش، موضوع آثار و قطب‌بندی موجود در آنها، نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌های مورد بررسی را به دوره -هایی تقسیم می‌کنیم و سپس به تحلیل آنها می‌پردازیم. بعضی از آثار را به تفصیل و بعضی دیگر را به صورت کلی‌تر بررسی می‌کنیم. برای آثاری که به تفصیل بررسی می‌شوند، جدول‌هایی طراحی می‌شود که ارزش‌گذاری مثبت یا منفی قطب‌ها نسبت به محور تعیین‌شده در آنها قرار می‌گیرد و سپس جدول‌ها تحلیل می‌شوند. بقیه‌ی آثار را نیز با ذکر قطب‌بندی موجود در آنها و بیان چند مثال بررسی می‌کنیم.

۱.۳. اهمیت موضوع

با بررسی این نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌ها هم می‌توان به دیدگاه مردم، و نویسنده به عنوان عضوی از اجتماع، در مورد مذهب پی برد و هم برخی از آثار در اختیار مردم را از این حیث مورد مطالعه قرار داد. علاوه بر این، از آن جایی که این پژوهش قرار است سیر دگرگونی بازنمایی مذهب را در آثار یادشده بررسی کند، مشاهده‌ی تغییرات ایجادشده در باورهای مذهبی جامعه در سه دهه‌ی بعد از انقلاب اسلامی می‌تواند قابل توجه باشد. البته این تغییر در رفتار و عملکرد مردم قابل رؤیت است، اما بررسی آن در آثار هنری که در متن جامعه تولید می‌شوند، می‌تواند این مطلب را به صورت مستند بیان کند.

۱.۴. پرسش‌های پژوهش

- ۱- مذهب در نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌های مخملباف، به کمک چه مؤلفه‌های زبانی‌ای بازنمایی شده است؟
- ۲- بازنمایی مذهب در آثار آغازین چه تفاوتی با بازنمایی آن در آثار اخیر دارد؟
- ۳- باورهای مذهبی شخصیت‌ها در آثار آغازین چه تفاوتی با باورهای مذهبی بازنمایی‌شده در آثار اخیر دارد؟

۱.۵. فرضیه‌های پژوهش

- ۱- در سال‌های ابتدایی بعد از انقلاب، بازنمایی مذهب با مسائل مربوط به جنگ، جبهه و دفاع از وطن همراه است. اما در سال‌های بعد با مهم‌شدن مسائل فرهنگی-اجتماعی و حرکت به سوی زندگی مدرن، مذهب با افکار روشنفکری همراه شده است که نمود آن را می‌توان در نام‌گذاری‌ها، برجسب‌دهی‌ها و برجسته‌سازی با ابزارهای مختلف زبانی مانند بیش‌واژه‌گذاری، واژه‌ها و عبارتهای مثبت یا منفی و روابط بینامتنی مشاهده کرد. به طور کلی نسبت به آثار اولیه، تغییر در حوزه‌های معنایی صورت گرفته است، یعنی تغییر امور مذهبی به امور معنوی و یا امور غیرمعنوی.
- ۲- در آثار اولیه، مذهب در نماز، روزه و انجام عبادت‌های دیگر نمود پیدا کرده است، اما به تدریج از تعداد این صحنه‌ها کاسته می‌شود تا این که در آثار اخیر، مذهب در اخلاقیات نمود می‌یابد.
- ۳- در آثار اولیه مخملباف، باورهای مذهبی عمیق‌تر بوده و پشتوانه‌های استوار و محکمی داشته است ولی در آثار اخیر، شخصیت‌ها بیش‌تر به ظاهر دین توجه می‌کنند تا به عمق و باطن آن؛ در واقع اعتقادات آن‌ها سطحی‌تر شده است.

۱.۶. شیوهی پژوهش

ابتدا نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌های در دسترس را از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی جمع‌آوری کردیم که تعداد آن‌ها به ۴۱ مورد می‌رسد. بعد از مطالعه‌ی اولیه‌ی آثار، چارچوب نظری پژوهش را به دست می‌آوریم. سپس با توجه به موضوع آثار و قطب‌های موجود در آن‌ها، نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌نامه‌ها را به دوره‌های مختلف تقسیم می‌کنیم. قبل از تحلیل هر اثر، برای مشخص‌شدن موضوع، خلاصه‌ای از آن را می‌آوریم. سپس از هر دوره یک یا دو اثر را به تفصیل و بقیه را به صورت کلی‌تر بررسی می‌کنیم. به این ترتیب که در مورد آثاری که به صورت جزئی تحلیل می‌شوند، قطب‌ها و ارزش‌گذاری مثبت یا منفی آن‌ها نسبت به محور تعیین‌شده را درون جدول‌هایی قرار می‌دهیم. برای این که تقابل بین قطب‌ها مشخص‌تر باشد، قطب‌های مخالف را در یک جدول جای می‌دهیم و سپس به تحلیل و توضیح جدول‌ها می‌پردازیم. بقیه‌ی آثار هر دوره را نیز با ذکر قطب‌بندی موجود در آن‌ها، البته در صورت وجود، و آوردن چند مثال بررسی می‌کنیم. همچنین در صورت وجود، به ویژگی چندصدایی، روابط بینامتنی و نام‌گذاری‌های استعاره‌ی نیز اشاره می‌کنیم.

۱.۷. سازمان‌بندی پژوهش

پایان‌نامه‌ی حاضر دارای پنج فصل می‌باشد. در این فصل به معرفی موضوع پایان‌نامه و اهمیت آن پرداختیم. سپس پرسش‌ها و فرضیه‌ها را مطرح کردیم و شیوه‌ی پژوهش را نیز شرح دادیم. در فصل دوم به پیشینه‌ی پژوهش می‌پردازیم که در دو بخش تنظیم شده است: پژوهش‌های مذهبی که به طور کلی دین را در سینما و نوشتار بررسی می‌کند و مطالعاتی که بر روی فیلم‌ها، نمایش‌نامه‌ها و داستان‌های مخملباف انجام گرفته است. فصل سوم به مبانی و چارچوب نظری پژوهش اختصاص دارد. مبانی نظری این پایان‌نامه به صورت یک مدل تلفیقی و در دو سطح تنظیم شده است: چارچوب کلی و ابزارهای تحلیل متن. فرانکش اندیشگانی^۱ هلیدی^۲،

^۱ ideational metafunction

^۲ Michael Alexander Kirkwood Halliday

غیریت‌سازی^۳، مربع ایدئولوژیک^۴ و ن‌دایک^۵ و چندصدایی^۶ باختین^۷ چارچوب کلی پژوهش را تشکیل می‌دهند و نام‌گذاری^۸ هلیدی و بینامتنیت باختین ابزارهای تحلیل واژگانی مورد نیاز برای این پژوهش هستند. در بخش نام‌گذاری، همچنین به ارزش‌های واژگانی فرکلاف^۹ و تعریف او از استعاره اشاره می‌شود. با توجه به مبانی نظری یادشده، در فصل چهارم به تحلیل ۴۱ نمایش‌نامه و فیلم‌نامه‌ی جمع‌آوری‌شده می‌پردازیم؛ تعدادی را به تفصیل و بقیه را به صورت کلی‌تر. در فصل آخر نیز، پس از ذکر خلاصه‌ای از کارهای انجام‌شده در این پژوهش، به پرسش‌هایی که در ابتدای فصل حاضر مطرح شد پاسخ می‌دهیم و درستی یا نادرستی فرضیه‌ها را بررسی می‌کنیم. سپس به ذکر دستاوردهای پژوهش می‌پردازیم و در پایان هم پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده مطرح می‌کنیم.

---

³ . antagonism

⁴ . ideological square

⁵ . Teun Adrianus van Dijk

⁶ . polyphony

⁷ . Mikhail Bakhtin

⁸ . naming

⁹ . Norman Fairclough